

מאת העורכים

בישראל רווחת בשנים האחרונות תחושה עזה שהחברה הישראלית עומדת בפני הכרעות חורצות גורל ובריכוזים היהודיים בעולם מתחוללים תהליכים שיש להם השלכה לדורות. בעולם הרחב התמוטטו אידאולוגיות שניבאו להן ניצחון ואריכות ימים. הוודאיות נעשות ספקות. כמצב מעבר שכזה טבעי שמתנהלים ויכוחים רעיוניים ערים וחרिפים.

לפני יותר משני דורות ניצחה הציונות בקרב התרבותי והאידאולוגי על נפשם של היהודים. מתנגדיה נדחקו לשוליים. עוד לפני כן התפתחה התנועה הציונית לכדי תנועת המונים לאומית רחבה. היא כללה בשורותיה כמעט את כל גוני הקשת של החברה היהודית במזרח אירופה, המרכז היצירתי של העם היהודי באותה תקופה, אם כי גם יריביה העיקריים נהגו מתמיכה רחבה מאוד. תחת דגל הציונות נוצרו חיי החברה והתרבות ביישוב הארץ-ישראלי, הוקמה מדינת ישראל ונעשו מרבית המעשים המכריעים ביותר, לטוב ולרע, בחברה הישראלית. במרוצת שני הדורות, תוך התמודדות עם המציאות, נתגלעו בציונות בעיות וסתירות שהיו תכונות בה, ומצב דברים זה הפיח תקוות מחודשות בקרב יריביה. לדברי אחד הכותבים בכרך, הציונות היא אכן תנועה ורעיון הנתונים במשברים מחזוריים, שהם מעין פרשות דרכים בתולדותיה, והוא משייך את השלב הנוכחי בהתפתחותה לקו מבני זה.

הבעיות המטרידות ביותר הן שאלות הזהות, היחסים ההדדיים והערכת העבר והעתיד של היהודים בעולם, של היהודים תושבי ישראל ושל הלא-יהודים תושבי המדינה. אין זה מקרה שהפולמוס בשאלות אלו מתנהל בעיקרו תחת הכותרת של הציונות: ויכוח בין הציונים לבין עצמם ובין ציונים למתנגדי הציונות. הפולמוס משקף מהלוקות על עיצובה של מדינת ישראל בעתיד, אך באורח מעניין מתבטאת בו גם חזרה אל טיעונים שהועלו כנגד הציונות כמעט עם לידתה והיה נדמה כי העיסוק בהם חלף מן העולם. המאמרים בכרך עוסקים בשתי המגמות הללו - גם במבט אל העתיד וגם בצדם הרצידיביסטי של הוויכוחים סביב הציונות.

ביקשנו להביא כאן דיון רעיוני פתוח ומשותרר מאינטרסים רגועים, שיתמודד עם שני צדדיו של הפולמוס הזה - זה שעניינו חקר העבר וזה שמגמתו נסבה בעיקר אל עיצוב העתיד - ויתחקה אחר הזיקות בין שני הצדדים הללו. לשם כך התכוונו לעמת בכריכה אחת מחקרים בסוגיות רלוונטיות, תפיסות של זרמים ציוניים השרויים במחלוקת זה עם זה, תפיסות של שוללי הציונות ותפיסות שקשה להגדירן בפשטות 'ציוניות' או 'אנטי-ציוניות'. המאמרים שונים זה מזה במשקל הרכיב המחקרי שלהם, החל מאלה שרכיב זה נעדר מהם עד לאלה שעיקרם מחקר. שאפנו לכך שהמחשבה והביטוי יהיו מן המיטב שאנשי הרוח בישראל יכולים להציע, והקורא ישפוט אם חפצנו צלח בידנו.

השתדלנו, במידה שעורכים יכולים לכוון את המחברים, להתרכז בשאלות

עיוניות-עקרוניות ולא בהיסטוריוגרפיה. המשתתפים החליטו, כל אחד וטעמו צמו, להתבטא בסוגיה אחת או בסוגיות אחדות. אחדים מהם מצרפים עיון ברמה מופשטת עם דיון ב'מקרה הפרטי' של ישראל. כמה מן המאמרים הם תגובות על פרסומים קודמים באותן סוגיות.

כדי להקל את ההתמצאות בשבילים שלא כל קורא ירוץ בהם, ויהיה משכיל ובקי ככל שיהיה, אנו מציעים לו במבוא מעין מיפוי חלקי של העמדות הבאות לידי ביטוי בכרך והערות אחדות על הבעיות הנדונות בו. לא נמצה כאן את הכרך. רק חלק ממה שנדון בו מוזכר במבוא, מה שמוזכר ילקה בהכרח בסכמטיות ומה שאינו מוזכר – אינו פחות בחשיבותו. המבוא מיועד לספק לקורא חוט אריאנדה לשם התמצאות ראשונית בבעיות. התמצאות ראשונית זו תקל עליו, כך אנו מאמינים, להעמיק במאמרים ולהסיק לעצמו את מסקנותיו-שלו. עלינו להבהיר, כדי למנוע אי-הבנה, כי לכל אחד מן העורכים יש עמדה משלו במחלוקות הנדונות בכרך, אולם גורנו על עצמנו לא להצטרף כאן לוויכוח, למעט צניין אחד. הכרך יכול למלא את שליחותו, רק אם משתתפיו יוכלו להציג בו את עמדותיהם המנוגדות ללא ליווי של פסק דין מטעם העורכים. אין זה הוגן וגם אין זה מועיל שהמאמרים יחלקו ציונים.

* * *

ההיסטוריה והסוציולוגיה הן הדיסציפלינות המרכזיות שנעשה בהן שימוש בכרך זה. השאלה הרחבה והמופשטת ביותר הנדונה כאן היא שאלת מעמדה של האמת בכתיבה ההיסטורית והסוציולוגית. כל המשתתפים מודעים לכך שהמעמד של 'האמת האובייקטיבית' בעייתית יותר בהיסטוריה ובסוציולוגיה ממעמדה במדעים המדויקים ובמדעי החיים, וגם בהם מעמדה אינו חף מוויכוח. מתעמתות כאן שתי גישות. לפי האחת, אין לנו שום סיכוי להגיע לידיעת האמת, גם אין לנו שפה היכולה לשמש גשר 'נכון' או 'אמתי' בין המציאות ובין מי שכותב עליה. בעלי גישה זו מכריזים על עצמם 'רלטיביסטים' או 'פוסט-מודרניסטים'. לדידם כל היסטוריון וכל חוקר במדעי-האדם חייב להודות ביושר שאין הוא יכול להגיע לידיעה אמיתית. לכן אין לו אלא לספר את הסיפור (הנראטיב) החד-צדדי שלו, או לאמץ סיפור חד-צדדי של הציבור הקרוב ללבו, ועליו לגשת למושא שלו בכלים השאובים מחקר טקסט ספרותי.

על פי הגישה שכנגד (שיש לה כמה וכמה גוונים), יש טעם לברר מה התרחש ומדוע, למרות כל הקושי בדבר. לשם כך על ההיסטוריון והסוציולוג להיות מודע לבעייתיות של העדויות ולסובייקטיביות שלו-עצמו. עליו להעמיד ביושר אינטלקטואלי את הנחותיו המוקדמות למבחן הממצאים, שנבדקו בקפדנות, ולא לרהות אותם מפני שאין הם מתיישבים עם העדפותיו הסובייקטיביות. ביסודו של דבר הוויכוח נסב על השאלה אם עקרונית כל הטענות ומערכי ההסבר המנוגדים שווים בערך האמת שלהם, או שייכתנו פרוצדורות בין-סובייקטיביות מוסכמות להעדפת אלה על פני אלה. בהעדרן אי-אפשר לקיים דיאלוג, ואחד החוקרים המשתתפים בכרך, שהקדיש חלק ניכר ממאמרו לדיון בסוגיות אלו, מזהיר מפני השלכותיה החמורות של גישה זו לעתידו של המחקר הישראלי במדעי-האדם.

עלינו להודות כי בעצם הגיונו של מעשה העריכה כאן אנו נוקטים עמדה שהיא גם פלורליסטית וגם אנטי־רליטיביסטית: מובאות כאן עמדות מנוגדות, אך הן מוגשות לשיפוטו של הקורא על יסוד ההנחה שעקרונית אפשר להכריע ביניהן, כלומר אפשר לבדוק את ערכן ההסברי והאמפירי, באמצעות הפעלת כללים מוסכמים. רלטיביזם, ובמיוחד רלטיביזם קיצוני, מועד להוביל להסתגרות וליצירת 'שפות פרטיות' וכך לשסע את זירת הדיון הכללית לגורמים שאין ביניהם שיג ושיח.

יותר ספציפית היא השאלה השנייה, שאלת התאוריה של הלאומיות ומעמד הציונות במסגרת התאוריה. על פי הגדרה רוחחית, הלאומיות היא אידאולוגיה בת כמאתיים שנה השואפת להביא להפיפה בין הקבוצה התרבותית ובין המדינה הפוליטית. חקר הלאומיות הוא צעיר למדי, החל משנות העשרים של המאה שאנו קרבים לסופה. חוקרי השלב הראשון עסקו ברעיונות ובאישים, משהו מעין 'היסטוריה של רעיונות', ונסו לחלק ציונים מוסריים לגוון זה או אחר של האידאולוגיה הלאומית. חוקרים שבאו בשלב השני התרכזו בחקר התנאים הכלכליים-חברתיים. חוקרים אלו החליפו למעשה את הדיון על הלאומיות כאידאולוגיה בדיון על התנאים להתפשטות אותה אידאולוגיה ולבניית אומה.

בשלב השלישי מתקיים ויכוח בין שתי גישות: אחת, הקרויה 'פרימורדיאליסטית', רואה בלאומיות ביטוי בן דורותינו למסורת תרבותית או לזהות אתנית רבת דורות. לדידה אומות מודרניות הן היורשות הטבעיות והלגיטימיות של זהויות קיבוציות קודמות. לעומתה הגישה הקרויה 'מודרניסטית' רואה בלאומיות חידוש של המאה השמונה-עשרה שאין לו שורשים או התחלה בתקופה קודמת.

לדעת אחד המבטאים הקיצוניים של התאוריה המודרניסטית על הלאומיות, העיליות ממציאות אותה לצורכי האינטרסים שלהן והיא מעין 'אופיום להמונים' שנועד להקהות את רגישותם החברתית ולהרחיקם מהמאבק למען דמוקרטיזציה. עם זאת, כמה מן הכולטים בין בעלי התאוריה המודרניסטית אינם נוקטים עמדה שיפוטית כלפי תופעת הלאומיות ועל פי תיאורם היא היתה רכיב מרכזי בתהליך המודרניזציה.

אחד החוקרים קובע כי הלאומיות פותחת לפני קהילות שלמות אפשרות לעבור מודרניזציה ולהצטרף לתרבות הגלובלית באמצעות מכשיר המדינה הלאומית הרציונלית, ולדעתו רק הלאומיות מעלה מנהיגות המסוגלת לשרת את האומה במאמציה להחיות עצמה. לעומתו חוקר אחר טוען שהלאומיות היא תמיד כוח מנצל - או שהיא משרתת את הקולוניאליזם או שהיא עומדת לשירות גורמים אינטרסנטיים בתנועות השחרור מן הקולוניאליזם (עיליות אוטוקרטיות מקומיות). גוון אחר של הגישה המודרניסטית מחלק את העולם באופן אפריורי ל'טובים' ול'רעים'. הוא מבחין בין לאומיות המשרתת גורמים מדכאים (שהיא פסולה) ובין זו המשרתת את המדוכאים (שהיא רצויה). עמדות מעין זו חוזרות למעשה אל הנטייה השיפוטית שאפיינה חוקרים רבים בשלב הראשון של העיסוק בלאומיות.

לדעת אחד ממשתתפינו, גם הפרימורדיאליסטים וגם המודרניסטים נקלעו לקשיים

בהגנה על עמדותיהם והבדיקה תוכיח כי הניגודים ביניהם הם יותר עניין של הדגשה מאשר עניין של מהות. לדעתו רוב הנציגים של שתי הגישות יכולים להסכים כי הלאומיות נבנית על מסורות וזהויות מן העבר ומעבדת אותם לפי צורכי ההווה. באחד ממאמרי הכרך נטען כי אומנם אחדים מהחוקרים המודרניסטים מדגישים את הצד המניפולטיבי בהתפתחות הלאומיות, אולם אין לקבל הדגשה זו דווקא כגינוי של התנועה הלאומית. אפשר לראות בה החזרת תשומת הלב לתפקיד הפעולה האנושית המודעת בהתפתחות התנועה הלאומית, כמשקל שכנגד לנטייה שרווחה לפני כן להציג את הלאומיות רק כמוצר של כוחות חברתיים לא מודעים. בלאומיות, כמו בכל פעילות אנושית, בנייה האדם מתכננים ויוזמים פעולות שמטרתן לחזק את הסולידריות בקולקטיב וגם פעולות שיקשו על חברי הקולקטיב בטווח הקצר מתוך כוונה להועיל לו ולחבריו בטווח הארוך.

התאוריות הכלליות על הלאומיות נדונות בכרך כבסיס לדיון ב'מקרה פרטי' - בלאומיות היהודית. אחד המשתתפים, המתחקה אחר שורשיה של ההתנגדות שרווחה בקרב הליברלים המערבי כלפי ההתבדלות הלאומית היהודית, קובע כי יש הבדל תהומי בין המושג 'עם' בלאומיות היהודית, שמוצאו ב'ספר', לבין המושג הגרמני Volk, שהוא מושג אורגני, מיסטי, ביולוגי והיסטורי גם יחד. לעומת זאת, בהגות המערבית (הליברלית והמרקסיסטית) נהגו לקבוע כי הציבורים היהודיים, שבקיומם אי-אפשר לכפור, כלל אינם בגדר לאום. הערכה זו היתה כרוכה בציפייה ובשאיפה שהיהודים ייטמעו. הבולשוויקים, למשל, הכריזו לפני המהפכה כי לאום יהודי קיים רק על גבי הנייר, אך משנאלצו להתמודד כשלטון עם הבעיות שבמציאות, גנזו למעשה הגדרה זו. באמנה הפלשתינית נטען שהיהודים אינם אומה אחת (בניסוחם: 'אינם עם [שאעב] אחד'), אלא הם אורחים במדינות מגוריהם. המשמעות היא שאין היהודים זכאים להגדרה עצמית, וזו תמונת ראי לטענה ציונית רבת שנים שהפלשתינים אינם אומה.

בכרך מופיעה התזה שהלאומיות היהודית לא היתה אלא מניפולציה, כלומר 'עם יהודי' שהתקיים בתור 'שות' היסטורית במשך מאות ואף אלפי שנים אינו אלא פרי המצאתה של התנועה הציונית. טענה זו נשענת על חלק ממחקר הלאומיות בן זמננו, במיוחד על אותן תאוריות המדגישות את תפקידן היוזם של עיליות חברתיות מסוימות. בישראל יש לטענה זו אפקט של 'שבירת צלמים', בגלל מעמדה המכונן של הציונות בחברה הישראלית.

הטענה שכנגד היא שהמודעות הלאומית היהודית התגבשה במזרח אירופה בחצי השני של המאה התשע-עשרה. היא נבעה מעליית כוחה של הציבוריות היהודית באירופה המזרחית ומהתגברות תודעת הכוח של ציבוריות זו. הציונות, יחד עם תנועות לאומיות יהודיות אחרות, תרגמה התגבשות לאומית זו ללשון פוליטית ועיונית ובשום פנים ואופן לא 'המציאה' אותה. עמדה זו אינה כרוכה בהתעלמות מן היסוד המניפולטיבי שבתופעת הלאומיות, אלא עיקרה בעמידה על כך שגרעינה

ההיסטורי של תופעה זו טמון בתהליכים תודעתיים-מטריאליים ולא תודעתיים בלבד.

יש בין מתנגדי הציונות בני זמננו המרחיקים לכת עד כדי האשמת התנועה הציונית בשימוש מניפולטיבי בהשמדת יהודי אירופה למען הקמת מדינה יהודית על חשבונם של הפלשתינים. אחד המחברים מקדיש חלק ניכר ממאמרו לניתוח דפוס טיעונים זה, כדי להראות כיצד הוא ממשיך את הקו של הטענות האנטישמיות של ליברלים במערב, שהפכו על פניה את משמעות אסונם של היהודים והסבו אותה כנגד היהדות והציונות. הוא גורס כי למסורת אנטישמית ואנטי-ציונית זו, המאפיינת ליברלים בבריטניה, היה חלק בהתנכרות לגורל היהודים בעצם ימי ההשמדה ולהפקרתם מעליית היטלר לשלטון ואילך.

במאמר הפותח את הכרך מובלט שהציונות אומנם משתמשת במושגים שניכסה לעצמה מן התנועות הלאומיות של מזרח אירופה ומרכז, אך היא שונה מהן בשורה של מאפיינים. במידה לא פחותה ניכר בה דמיון למהפכה האמריקנית, הנתפסת באותו מחקר כמהפכה חברתית ולא כתנועה לאומית. מכאן שאומנם אי-אפשר להבין את הציונות בלי הבנת הרקע של המחקר הכללי על הלאומיות, אך זו תהיה הבנה פגומה אם לא תוקדש תשומת לב למה שמפריד בינה ובין תנועות לאומיות אחרות. לפי אותו מחקר, הציונות היתה אחת התגובות להתפוררות הדפוס ההלכתי בחיים היהודיים. היא הקיצונית והמהפכנית ביותר מבין כל התנועות היהודיות המודרניות, בשל הנחת היסוד שלה שאפשר להבטיח את הגורל היהודי הקולקטיבי רק באמצעות יצירת ישות יהודית קיבוצית דווקא בסביבתה ההיסטורית הקדומה.

אחרים ממבקרי הציונות מערערים כאן על תמונת ההיסטוריה היהודית, על נראטיב-על הנלמד בבתי הספר בארץ. יש מי שמסתפק כאן בביקורת על ההיסטוריוגרפיה מבית מדרשו של בן-ציון דינור המנחה. משתתף אחר טוען כי המבנה הפנימי של ההיסטוריוגרפיה הציונית אינו אלא גרסה חילונית של 'ההיסטוריה הקדושה' המקראית: היסטוריה משיחית ולפיה העם גולה בגלל חטאו העיקרי, שהוא התכחשות למהותו הלאומית היהודית, והאנטישמיות היא עונש על התבוללותו. לכן על העם לחזור ללאומיותו ולמהותו באמצעות 'עלייה' לארצו. אותו משתתף רואה עיוות בעצם הדיון בהיסטוריה יהודית כוללת ומציע במקום זאת לדון בהיסטוריה של כל קהילה יהודית לחוד, ואז יתגלה כי ההיסטוריה של כל קהילה קשורה לטוב או לרע עם ההיסטוריה של שכניה הלא-יהודים יותר מכפי שהיא קשורה עם ההיסטוריה של קהילות יהודיות מרוחקות ממנה. בטענתו זו הוא מתנגש לאו דווקא עם מה שמכונה 'היסטוריוגרפיה ציונית', אלא גם עם היסטוריונים לא-ציונים כמו גרץ, גייגר ודובנוב.

לגרסת כותבים אחרים בכרך זוהי התפרצות לדלת פתוחה: לכל תנועה לאומית יש בהכרח 'היסטוריה קדושה' משלה המגבשת את זהותה ואת סיפור דברי ימיה על יסוד החומרים ההיסטוריים הרצויים לה ועל פי האינטרסים שלה. אחרי שלב ראשוני הכרחי זה נעשה הדיון בהיסטוריה הלאומית ביקורתי יותר ו'מגויס' פחות. בהקשר זה טען אחד המתווכחים כי כבר עשרות בשנים שאין להיסטוריונים

הישראלים והיהודים כל משנה מחייבת, היסטוריוגרפיה 'חצרֹנית' אחת ויחידה; זו של דינור כלל אינה מכוונת את חקר ההיסטוריה היהודית בישראל ומחוצה לה. לטענתו 'ההיסטוריונים החדשים' מטשטשים את חילוקי הדעות המאפיינים את המחקר ההיסטורי בישראל, כדי ליצור 'שדה היסטוריוגרפי' ציוני אחיד וכך להציג חזות של הנגדה חד־משמעית וטוטלית. הוא מייחס להם מטרה רטורית: להציג עצמם בתור המחנה המייצג את החיפוש אחר 'האמת ההיסטורית הבלתי־תלויה', ואילו לטענתו גם רוויוניזם היסטורי יכול להיות מגמתי ומגויס לא פחות מכל ניסיון לשמר מוסכמות היסטוריות.

יתר על כן, לדברי אחד הכותבים אין שחר לניסיון להבחין בין חוקרים 'ביקורתיים' לחוקרים 'ממסדיים'; הוא סבור כי הבחנה מעין זו עלולה לגרום לניוונו של המחקר במדעי הרוח והחברה בישראל – לחלוקה בין חוקרים על פי 'תקינות פוליטית', שהיא למעשה צנוורה פוליטית המבוססת על תיוג ערכי של המחקר המדעי. מחבר אחר כופר גם בטענה כי בעיצומה של המהפכה הציונית, בימי המאבק להקמת מדינה בארץ־ישראל, היה אפשר ליצור נראטיב־על של עילית הומוגנית יחסית כדוגמת הקנונים של מדינות הלאום ההיסטוריות הוותיקות באירופה המערבית.

לא מעט מן הוויכוחים שחצו את הציונות עצמה לזרמיה השונים, מחלוקות רבות במחקר על הציונות ואף מקצת מטיעוניהם של שוללי הציונות מעוגנים בסתירה יסודית הטבועה בה. מצד אחד היא תנועה הבאה לחולל מהפכה הן בציוויליזציה היהודית והן בחייהם הממשיים של המוני היהודים. מצד שני היא תנועה של תחייה, כלומר מגמתה היא החיאה של עבר עתיק והבטחת התנאים להשתמרות תרבות וקולקטיב מסוימים בעת החדשה. ניכר בה אפוא מתח בין צדה המהפכני לצדה ההמשכי.

הזרם הדתי בציונות נטה להדגיש את הצד ההמשכי, ואילו הזרמים החילוניים השונים נטו להדגיש את המהפכה הציונית. גם האורתודוקסים האנטי־ציונים התמקדו באופיה המהפכני של הציונות, שכן 'עקירת הדת' שהם יחסו לה מקורה באופי זה. אחד המאמרים בכרך מצביע על מאבק דיאלקטי בין יהדות לציונות ובכך מטעים את אופיה המהפכני של הציונות. הוא חושף מאבק זה ביצירתו של אחד מחשובי המשוררים העבריים ובכך מראה עד כמה עמוק היה החשש שהיה כרוך בשינוי המהפכני: הן מפני שבירותה של הציונות למול היהדות בצביונה המסורתי והן מפני הרס היהדות המסורתית עקב השינוי המהפכני. בהקשר מושגי זה יש לבחון גם את הוויכוח אם הציונות לא היתה אלא מכשיר בידיה של הדת היהודית או שהציונות היא שהשתמשה במקורות המסורתיים של דת ישראל במגמה מהלנת ומהפכנית במובהק. אם להתבונן בפולמוס בן זמננו, אפשר לראות כי הטענה שהציונות המציאה את הלאומיות היהודית מבוססת אף היא על התמקדות באופיה המהפכני. לעומת זאת, אולי ניכרת בקרב מקצת ממבקרי הציונות בני זמננו נטייה להסתייג מן הציונות דווקא בגלל זיקתה למקורות דתיים יהודיים.

במאמרי הכרך השונים אפשר למצוא סימוכין לכך ששני צדדיה הסותרים של

הציונות משקפים את הפן הפרימורדיאלי והפן המודרניסטי בתופעת הלאומיות. מנקודת הראות הפרימורדיאלית הקיצונית, העם היהודי הוא הטיבה אתנית ותרבותית המצפה לגאולה מאז חורבן הבית, והתנאים החיצוניים והרצון הקיבוצי שלה מקדמים או מסכלים את ציפייתה. על פי גרסה זו הציונות אינה אלא גילוי נוסף של יסוד נמשך בתולדות העם היהודי: ציפייה לגאולה, שהיא צורך תרבותי קיים ועומד כשהוא לעצמו, באורח בלתי-מותנה במצוקת הגולה. אחד המחברים שגישה זו מאפיינת אותו מגדיר עצמו 'קדם-ציוני' ומייחס עצמו לקיום לאומי שמי-עבריי-יהודי-ישראלי. בעיניו קיום זה הוא תרבות שהדגישה משתנים עם ההתפתחויות ההיסטוריות, תוך כדי שמירתו של רצף ההיסטוריה המיוסד על תורת ישראל.

לעומת זאת מנקודת הראות המודרניסטית, הציונות היא אחת מן ההיערכויות של המוני היהודים במזרח אירופה למול השינויים המפליגים שחלו במצבם בעת החדשה, והיא סחפה אתריה יהודים באזורים אחרים של העולם, שמקצתם עברו תהליכים דומים. על פי גרסה זו, עיקרה של הציונות היה מודרניזציה של העם היהודי וכינון מוסדות לאומיים ריבוניים בארץ-ישראל. נראה לנו כי היחס בין שני פנים אלו של הציונות אינו יחס של סתירה מניה וביה, אלא מתקיים ביניהם מתח דיאלקטי בין ניגודים הנובעים זה מזה ומזינים זה את זה: הגאולה מחייבת מודרניזציה, ומודרניזציה באמצעות כינון מדינת לאום מחייבת עוגנים במסורת של העם.

המתח בין הפן הפרימורדיאלי ובין הפן המודרניסטי מקביל למתח נוסף בין שני צדדים בציונות: בין המגמה לראות בעם היהודי 'עם בחירה' בעל סגולות ייחודיות ולהציב לו 'יעודים מוסריים, ובין מגמה לא פחות חזקה לנרמל את חייו של העם היהודי. יחד עם זאת, הכללת שאיפות מוסריות בתהליך של 'בניית האומה' יכולה להיות גילוי של יסוד מסורתי בציוויליזציה היהודית, אך בעת ובעונה אחת היא יכולה להיות מגמה שפניה אל העתיד והיא מציבה 'יעודים מוסריים על יסוד הנחות מודרניסטיות מובהקות.

גם כאן אפשר לראות שמתקיימת הדירה הדדית בין שני פניה של הציונות. הדירה הדדית זו ניכרת היטב בהצעתו של אחד הכותבים לנסח-מחדש את מסרות הציונות ולעבור ממגמה של נורמליזציה אל עמידה עיקשת על 'חודו של העם היהודי למול מגמות ההתפוררות בתפוצות היהודיות. מצד אחד התעקשות זו היא למעשה דבקות בהמשכיות קיומו הקולקטיבי העתיק של העם היהודי, אולם מגמתו של הכותב היא מודרניסטית במובהק ועיקרה הכנייה תרבותית ומוסרית חדשה של היחסים בין מדינת ישראל לתפוצות העם היהודי.

התאוריה על הלאומיות איננה הקשר העיוני היחיד לדיון על הציונות. רבים סבורים כי יש להשוות בין ההתיישבות היהודית בארץ-ישראל להתיישבויות אחרות של אירופים בארצות אחרות או בארץ-ישראל. לדידם של מתנגדי הציונות היא היתה תנועה קולוניאלית או תנועה שהיתה גם לאומית וגם קולוניאלית. השלב המעצב שלה התחולל בארץ-ישראל ולא בעולם הרדיפות והנגישות במזרח אירופה ובמערבה, השיח הציוני רווי ביסודות קולוניאליסטיים, בעיקר עד 1917. הם סבורים כי יש לנתח את

הציונות כפעולת המשך לנְסיונות הקולוניזציה הנוצרית הטרנס-ציונית בארץ-ישראל.

לפי גישה זו התפתחה ההתיישבות היהודית בתקופה העות'מנית לפי שני דגמים: הדגם של 'קולוניות המטעים' בנוסח דרום ארצות-הברית ודרום-אפריקה והדגם של 'קולוניות ההתיישבות הטהורה' הדוחקות לחלוטין את הילידים משוק העבודה, דוגמת צפון ארצות-הברית, אוסטרליה וניו-זילנד. בימי המנדט הבריטי היחסים בין השלטון הבריטי ובין ההתיישבות היהודית לא תאמו בדיוק את הדגם הקלסי של הקולוניאליזם, אבל אין זה מקרה יחיד במינו: גם במקרים אחרים מדינת-אם עמדה למול קבוצה של מתיישבים לבנים ותחילה התקיימה חפיפה בין האינטרסים שלה ושלם ואחר כך נוצר ניגוד ביניהם. מלכתחילה סייע השלטון הבריטי למתיישבים היהודים לפתח כלכלה על חשבונה של האוכלוסייה המקומית, ויותר מאוחר הגיעו הציונים והשלטונות להתנגשות.

על פי העמדה שכנגד, במשך שלושה דורות השתמשו התועמלנים הערבים ואוהדיהם בגוש הקומוניסטי ובחלקים ממחנה השמאל האירופי באפיונה של הציונות כתנועה 'קולוניאליסטית' לא כדי לחשוף את האמת אלא כדי לערוך לה דה-לגיטימציה מוסרית ומדינית. גם האנטי-ציונים דהיום מבקשים לחלק ציונים ולקטלג ולא לבדוק את הבעיה לעומקה. כדי לבדוק אותה, כך טוען אחד הכותבים, יש להבחין בין קולוניאליזם לקולוניזציה. הקולוניאליזם הוא תופעה פוליטית וכלכלית, שעיקריה השתלטות בכוח של מדינה על שטח ואוכלוסייה מעבר לגבולותיה וניצולם לצורכי הכובש. לעומת זאת הקולוניזציה היא תופעה גאוגרפית במהותה, שעיקרה הגירה והתיישבות בארץ החדשה. בין שתי התופעות אין זהות או חפיפה מבנית. 'יתכן' קולוניאליזם ללא קולוניזציה, כדוגמת השלטון הבלגי בקונגו. תיתכן 'קולוניזציה בידי קולוניאליזם', כמו התיישבות הצרפתים באלג'יריה. תיתכן 'קולוניזציה בתוך קולוניאליזם', למשל התיישבות באזורי האימפריה הבריטית ללא תמיכת השלטונות (אוקראינים בקנדה), ותיתכן 'קולוניזציה ללא קולוניאליזם', למשל התיישבות יהודים בארגנטינה ואיטלקים בטוניסיה.

באשר לקולוניזציה יש להבחין בין 'קולוניזציה של ניצול', 'קולוניזציה של נישול' ו'קולוניזציה של אכילוס'. ההתיישבות היהודית בימי השלטון העות'מני לא היתה 'קולוניזציה בידי הקולוניאליזם', לא 'קולוניזציה של ניצול' ולא 'קולוניזציה של נישול'. היא התאימה מבחינות רבות ל'התיישבות של אכילוס' במשמעות של 'קולוניזציה ללא קולוניאליזם', כמוה כהתיישבות הטמפלרים הגרמנים שהחלה בארץ בשנת 1868.

בתקופת המנדט הבריטי נשאה ההתיישבות היהודית אופי של 'קולוניזציה בתוך קולוניאליזם'. מתווכח אחר בכרך טוען כי בתקופת המנדט היו בהתיישבות כמה סימפטומים קולוניאליים, אך לא נוצר מצב קולוניאלי, מפני שתנועת העבודה היתה הכוח הדומיננטי ביישוב, ומגמותיה, במשולב עם התפתחות הסכסוך הלאומי בין היהודים לערבים, הובילו להיפרדות גוברת בין המשק והחברה היהודיים למשק והחברה הערביים.

מי שטוען שהציונות היא תנועה קולוניאלית ולאומית, ומוסיף כי ההיסטוריה שלה במזרח אירופה היא שולית לגבי עיצובה, קובע למעשה שמרכז הכובד שלה טמון בהיותה קולוניאליסטית. קביעה זו מייחסת את מקורות הסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל להתנגדות הערבים להשתלטות היהודים על הקרקעות, מקומות העבודה, המפעלים הכלכליים ואוצרות הטבע בארץ ומובלעת בה ראיית ההתיישבות הציונית כמעשה עושק. לעומת זאת, אם תופסים את הסכסוך כעימות בין שתי קבוצות אתניות ותנועותיהן הלאומיות, התובעות לעצמן 'מקום תחת השמש' באותה הארץ, כלומר זו וזו מבקשות להקים בה מדינת לאום, אזי יש לראות בהתיישבות הציונית כלי בידיה של התנועה הציונית לגדור לעם היהודי מקום שבו. שלילה או חיוב של התיישבות זו הם למעשה שלילה או חיוב של הקמת המדינה היהודית. הוויכוח מתחדד אפוא סביב סוגיית מגמתה המהותית של התנועה הציונית: האם מגמתה המהותית היתה להקים מדינת לאום לעם היהודי או עיקר מגמתה היה להשתלט על קרקע, אמצעי יצור, כוח אדם זול ואוצרות טבע.

במדינת ישראל, שהיא מדינה מייסודה של התנועה הלאומית של היהודים, הוקנו במידה זו או אחרת זכויות אזרח פורמליות לתושבים הערבים, אולם מפאת שיוכם לקבוצה הלאומית היריבה נמנעו מהם זכויות לא-פורמליות רבות. כמה ממחברי המאמרים בכרך מתייחסים למעמדם הבעייתי של האזרחים הערבים במדינה היהודית. אחד מהם קובע כי אי-שיתופם המלא בחברה הישראלית מחייב להכיל את משטרה של מדינת ישראל בקטגוריה של 'דמוקרטיה אתנית', כהגדרתו. הוא מציע מודל של 'דמוקרטיה אתנית משופרת', כלומר הוא מציע כי יעמוד בעינו הבסיס הבין-לאומי להקמת מדינת ישראל בתור מדינת הלאום היהודי (החלטת האו"ם מ-1947), אבל יוענקו זכויות קולקטיביות מסוימות לערבים בישראל. כותב אחר רואה באופי האתני של מדינת ישראל אינדיקציה לכך שהיא 'דמוקרטיה לקויה' וגורס שיש לחתור לסילוק הליקויים כדי להופכה לדמוקרטיה במלוא מובן המילה. קשת הדעות נעה בין הסוברים שראוי כי הערבים במדינת ישראל יסתפקו בזכויות אזרח מלאות ובהטבת מעמדם הכלכלי-חברתי דרך התובעים להוסיף לכך מתן זכויות לאומיות-קיבוציות ומתן אוטונומיה לערבים אזרחי ישראל עד התובעים לבטל כליל את אופיה היהודי של המדינה.

הדיון על מה שמכונה 'פוסט-ציונות' תופס מקום בכמה וכמה מאמרים. הפוסט-ציונים מכנים את עצמם גם 'היסטוריונים חדשים' או 'סוציולוגים ביקורתיים'. יש ממבקריהם המבהינים בין 'פוסט-ציונים מחייבים' לבין 'אנטי-ציונים' או 'פוסט-ציונים שוללים'. על פי הבחנה זו, 'הפוסט-ציונים המחייבים' סבורים שהציונות מילאה תפקיד חיוני בהיסטוריה של העם היהודי, אלא שהיא מתקרבת להשגת יעדיה ונעשית בהדרגה מיותרת; ואילו 'האנטי-ציונים' או 'הפוסט-ציונים השוללים' רואים בציונות תנועה שמילאה תפקיד שלילי בהיסטוריה של המזרח התיכון; לדעתם הלגיטימיות של יצירתה העיקרית - מדינת ישראל - אינה עומדת במבחנה של ביקורת מדעית ומוסרית והיא אפיוורה שתיעלם כפי שנעלם משטר האפרטהייד

הדרום-אפריקני. הבחנה זו באה להקדים את הטענה כי רוב החוקרים האנטי-ציונים הם למעשה אנשים פוליטיים שאינם מחפשים את האמת ההיסטורית אלא את העשייה ההיסטורית - פירוק מדינת הלאום היהודית.

אחד המתכרבים, הפוסל את האנטי-ציונות, רואה בכל זאת תועלת בפעילותם של 'ההיסטוריונים החדשים', שכן הם ממלאים פונקציה חשובה ומועילה בחינוכו-מחדש של העם לספקנות פורה ומפרה ולרה-הומניזאציה לא רק של האויב אלא גם של גיבורי הנראטיב הציוני, שיש להציגם בממדים אנושיים: בני-אדם שעשו גדולות ונצורות, אך ככל האדם היו עלולים גם לטעות טעויות מרות.

מבקר אחר של הפוסט-ציונות אינו חושש מן ההתבטאויות האנטי-ציוניות הגלויות. לדעתו ציבור החי יום-יום את חייו הלאומיים לא יאמץ אל לבו אידאולוגיה השוללת את זהותו הלאומית ואת זכויותיו הלאומיות במדינה שהוא לחם על הקמתה והגנתה. מה שמדאיג אותו הוא התסמונת כולה, או הלוך הרוח הפוסט-ציוני, שהוא לדבריו גרסה מקומית של הלוך הרוח הפוסט-מודרניסטי הרווח בעולם המערבי. עיקרו נאו-ליברליזם פרגמטי ממוקד ב'אגו אטומי', המעניק לעצמו את הלגיטימציה המוסרית לשאיפות החיים והאושר הפרטיות שלו ונקלע לסחרור ול'אוש בריק הרוחני שנוצר עקב מגמת ההסתגרות הכרוכה בו. נאו-ליברליזם זה נבדל מן האידאולוגיה הליברלית הקלאסית, שהציבה במרכז את רעיונות החובה, האחריות המוסרית והקדימה של טובת הכלל כתנאי לאושרם ולהצלחתם של היחידים.

לדעתו הלוך הרוח הזה נקלט במדינת ישראל, באיחור מסוים, לאחר שחלף רושם השגיה הקיבוציים של הציונות ועל כן העול הכרוך במאמץ לקיים את מדינת ישראל ולחזקה נעשה מעיק יותר ויותר מבחינת ישראלים רבים. הוא סבור כי הלוך הרוח הזה מיוסד על טעות כפולה: ראשית, לא הושגו כל התנאים הנחוצים לביסוס מעמדה של מדינת ישראל בתור מרכזו הריבוני של העם היהודי; שנית, אומנם האידאולוגיה הנאו-ליברלית היא התשתית הרעיונית של חברת השפע הפוסט-מודרנית, אבל חברה זו הביאה עמה התגברות של עוני ופשע, ניכור מוסרי והתדלדלות תרבותית. המתבר מעריך אפוא כי במדינת ישראל, שמטרותיה מחייבות מאמץ קיבוצי מתמשך, אימוצה של האידאולוגיה הנאו-ליברלית עלול לחולל התפוררות ושקיעה מהירות. לעמדה זו מצטרף משתתף אחר בכרך וגם הוא סבור כי לא נשלם מפעלה ההיסטורי של התנועה הציונית: להוציא את העם היהודי מהגלות, לכונן בארץ אתוס חיים של עם ריבוני בארצו שאיננו נרדף, לייצב משטר דמוקרטי וחברת רווחה סולידרית במדינת ישראל ולפתח יחסי שלום עם שכנותיה על בסיס עיקרון של 'ציונות בגבולות המוסר בלבד'.

נראה כי בהכללה מסוימת אפשר לקבוע כי הפוסט-ציונות כרוכה בנסיגות להתוות סדר-יום חלופי לחברה הישראלית, כאמור לעתים מתוך שלילת העבר הציוני של חברה זו ולעתים מתוך הנחה שהציונות סיימה את עיקר תפקידה ההיסטורי או עומדת לסיימו. אחד מהכותבים השוללים את העבר הציוני מציג כאן תקווה שביקורת ההיסטוריוגרפיה הלאומית תהיה מסד ליציקת זהות אורחית שתחליף את הזהות הלאומית היהודית.

לעומת זאת לא נופתע למצוא כי רוב מחייבי העבר הציוני אינם סבורים כי הציונות סיימה את תפקידה. אחדים מהם טוענים כי עצם המפעל הציוני לא נשלם ואי־השלמתו עלולה לסכן את ההשגים שכבר הושגו. אחרים, שאינם רואים סכנה לעתידה של מדינת ישראל בתור מדינת העם היהודי, מצביעים על הצורך להתמודד עם משבר העם היהודי בתפוצות. מעמדה זו מתחייב לגייס את כל המשאבים הלאומיים בישראל ומחוץ לה למען קיום לכידותו של העם היהודי והמשך תרבותו. בכך תחזור הציונות לנקודת המוצא שלה – יצירת התנאים שיאפשרו לעם היהודי ולציוויליזציה שלו להתפתח בעולם דינמי.

פנחס גינוסר ואבי בראלי